

SOBRE L'ABUNDÀNCIA I L'ESCASSETAT. ALGUNES CONSIDERACIONS DES DEL BAIX MARAÑÓN (PERÚ)

MIREIA CAMPANERA REIG
Universitat Rovira i Virgili
mireia.campanera@urv.cat

RESUM: Aquest article pretén reflexionar sobre les nocions d'abundància i escassetat, des d'una perspectiva antropològica i històrica. El text es basa en una recerca etnogràfica duta a terme entre els anys 2008 i el 2015 en dues comunitats de ribera del Marañón: San Jacinto i Villa Canán, indígenes kukama-kukamiria. Parlem de l'escassetat i de l'abundància percebudes i experimentades per la població de les dues comunitats, però també hi analitzem les narratives de les cròniques colonials i les dades d'estudis arqueològics i biològics recents. L'etapa colonial realçava l'abundància de recursos i l'escassetat de capacitats dels indígenes per administrar-los; en canvi, entre els indígenes kukama-kukamiria d'avui, les nocions formen part d'un contínuum lligat tant al clima com a l'organització de la vida social en una temporalitat més cíclica. Unes consideracions que en ple debat sobre canvi climàtic fan necessàries les aportacions de l'antropologia.

PARAULES CLAU: abundància; escassetat; indígenes Kukama-Kukamiria; colonialisme.

ABSTRACT: The aim of this article is to reflect on the notions of abundance and scarcity, from an anthropological and historical perspective. The text is based on ethnographic research carried out between 2008 and 2015 in two communities in Ribera de Marañón with Kukama-Kukamiria populations: San Jacinto and Villa Canán. We discuss scarcity and abundance as they are perceived and experienced by the two populations, but we also analyse the narratives of the colonial chronicles and data from recent archaeological and biological studies. The colonial period highlighted the abundance of resources and the natives' lack of ability to administrate them. However, among the indigenous Kukama-Kukamiria today, these notions are part of a continuum that is connected to the climate and the organisation of social life in a more cyclic temporality. In the middle of the current debate on climate change, these beliefs require an anthropological focus.

KEYWORDS: abundance, scarcity, indigenous Kukama-Kukamiria, colonialism

ANTES, CUANDO LA PESCA ERA LIBRE...». Aquesta frase sintetitza el discurs de les persones de més edat de la comunitat indígena Kukama-Kukamiria de San Jacinto (Loreto, Perú). Són les que ja pescaven abans de la creació de l'àrea natural protegida de la Reserva Nacional Pucallpa Samiria (RNPS) l'any 1982, i les que han experimentat en primera persona els canvis en l'activitat pesquera des del darrer terç del segle xx fins a l'actualitat. La frase fa al·lusió a una època recent, quan sortir a pescar era sinònim de tornar amb la canoa carregada de peix.

Aquest article pretén reflexionar sobre les nocions d'abundància i escassetat al voltant de la pesca. La idea és abordar aquests conceptes des d'una perspectiva antropològica i històrica, i en un pla local i regional.

Contextualització

Les reflexions que aquí es presenten estan basades en una recerca etnogràfica duta a terme entre els anys 2008 i 2015 en dues comunitats de ribera del Marañón, San Jacinto i Villa Canán, totes dues reconegudes oficialment com a indígenes Kukama-Kukamiria l'any 2010. En la primera hi viuen al voltant de 250 persones, i és una de les més antigues de la zona, ja que es va crear el 1892 com a explotació agropecuària. La segona, Villa Canán, es va constituir l'any 1980 i hi viuen unes 600 persones aproximadament. Tot i que la recerca en la zona es va iniciar fa uns deu anys, va ser en el període 2010-2015 que el tema d'investigació va girar al voltant de la cosmologia aquàtica, la pesca i la conflictivitat socioambiental entre els diferents actors socials. És del treball de camp d'aquell període que es nodreix aquest article.

Abundància i escassetat: percepció, cultura i història econòmica

El 1974, M. Sahlins escriu sobre «l'opulenta societat primitiva» en relació amb les societats recol·lectores i caçadores modernes, que podien gaudir de l'abundància material amb un baix nivell de vida. Planteja que les necessitats poden ser fàcilment satisfetes produint molt o bé desitjant poc (Sahlins, 1983: 13). La idea de grans necessitats i mitjans limitats segueix operant en l'economia de mercat, i el significat actual de les nocions d'abundància i escassetat, en el marc del debat sobre l'Antropocè i el canvi climàtic. De fet, la percepció de les societats indígenes com a grups humans incapaços d'explotar el seu entorn i, per tant, que viuen en una aparent escassetat en un entorn d'abundància està fortament lligada a les accions colonials i postcolonials per privar-les dels seus territoris, formes d'apropiació dels recursos i, en darrera instància, formes de vida. Això queda palès en el cas del Perú tant en les cròniques colonials que aquí es mostren com en les intervencions republicanes en territori amazònic (Santos Granero i Barclay, 2002), el marc jurídic vigent i en els discursos i intervencions dels presidents peruans des dels anys noranta¹ fins a l'actualitat.

En el cas que aquí ens ocupa, parlem de l'escassetat i de l'abundància percebudes i experimentades per la població de San Jacinto i Villa Canán. L'anàlisi es vertebrava també en els relats sobre abundància i escassetat extrets de les cròniques de l'etapa colonial. Des d'un punt de vista més empíric abordarem les dades d'estudis d'arqueologia amazònica i de biologia, especialment els que estan dedicats a la pesca i el món aquàtic.

L'anàlisi de l'escassetat i l'abundància percebudes és un element que pot vertebrar una reflexió antropològica. Com veurem, les dues categories requereixen una contextualització històrica i social, atès que la determinació d'una situació d'escassetat o d'abundància mostra en darrer terme els valors, pràctiques i formes de vida d'una societat determinada en

¹ Diversos articles del llavors president del Perú, Alan García, publicats al diari peruà *El Comercio* el 2007 sota el títol «El perro del hortelano» expressaven la necessitat de transferir els recursos naturals en mans d'indígenes i camperols a grans empreses inversionistes. Els presidents posteriors han actuat en la mateixa línia, i així ho reflectia un reportatge sobre Ollanta Humala i Alan García publicat el 2015 al número 75 de *La Revista Agraria*.

un moment donat, i les hegemonies i relacions de poder que la dibuixen. La percepció d'escassetat o d'abundància afecta de manera determinant la presa de decisions dels agents socials (pràctiques socials i polítiques). És més, una mateixa situació pot ser interpretada com a escassetat o no. En darrera instància ens interessa veure com es construeixen políticament i socialment aquests termes.

A manera de resum, el que aquí s'examina és: primer, les percepcions i experiències d'abundància i escassetat —de pesca, animals de caça, d'aliments en general— al Baix Marañón; segon, els significats i les vivències culturals d'aquestes percepcions i experiències des del punt de vista de la societat indígena Kukama-Kukamiria, i tercer, la manera com la pràctica pesquera i la percepció de l'abundància i l'escassetat relacionades s'articulen al llarg de diferents períodes històrics.

L'abundància i l'escassetat al Baix Marañón des d'una perspectiva temporal

Les societats precoloniales: escassetat o abundància, des de quan?

Introduïm aquesta perspectiva històrica tan àmplia per tal de comprendre la variabilitat cultural i ecològica amazònica, i subratllar la participació d'agents humans en la construcció del paisatge i la gestió dels recursos al llarg del temps. Com veurem a continuació, les primeres descripcions escrites del paisatge i les societats de les terres baixes són les que van realitzar els missioners colonials, i ells ja parlaven tant d'abundància com d'escassetat.

Amb aquesta amplitud temporal es busca situar els conceptes d'abundància i escassetat en el temps i l'espai socials, i per tant transcendir el debat actual tractant de comprendre aquestes vivències com a processos culturals que no només tenen una dimensió biològica i climàtica. En segon lloc, es vol posar èmfasi en la transformació de la pesca i del medi en les societats amazòniques precolombines, que buscaven assegurar-se l'abundància de peix al llarg de l'any per tal de fer front als períodes d'escassetat (entre altres motius difícils d'esbrinar). Finalment, es tracta que la nostra mirada contemporània sobre l'abundància i l'escassetat no deixi

en segon terme la complexitat que regeix sempre les relacions entre natura i societat.

En situar la pesca en el temps, la primera pregunta que cal fer-se és on cal ubicar el punt inicial. En el context amazònic les investigacions arqueològiques de les darreres dècades han aportat moltes dades que han superat la imatge de paisatge no intervingut, aïllat (fins a la colonització europea) i monocultural. Destaquem tres idees clau de l'arqueòleg Stephen Rostain (2014). Primera: l'afirmació que l'Amazònia ha estat bressol de societats humanes demogràficament denses, un entorn on s'han trobat construccions monumentals i invents tecnològics fonamentals. Segona: la demostració de la diversitat de processos de desenvolupament social, amb assentaments humans extensos i complexos i d'altres de més reduïts i senzills. S'han documentat petits grups de societats horticultores, pescadores i recollectores que convivia amb altres nuclis demogràficament grans, impulsors de notables transformacions de l'entorn natural (Schaan, 2014: 52). I la tercera: la teoria de l'aïllament amazònic, que havia estat interpretat com un indicador d'endarreriment cultural i tècnic, ha estat superada en vista de les dades arqueològiques dels darrers anys, que demostren l'antiguitat de la connexió andino-amazònica, en què destaca la importància de l'intercanvi i la circulació bidireccional de béns, tècniques, cultius i altres elements culturals immaterials. Tot això succeí abans de la colonització europea.

Un conjunt de dades ens permeten construir una mirada sobre la selva amazònica en tant que paisatge antropogènic, intervingut i transformat pels humans des de fa mil·lennis. Fins fa unes dècades no s'havien sabut interpretar els turons, els canals, els camins elevats o excavats, entre altres estructures, totes construïdes per humans. De fet, Denise Schaan vincula el creixement demogràfic a les transformacions del paisatge. Els sistemes hidràulics per a la irrigació dels camps, la cria de peixos i la gestió de les masses d'aigua (Schaan, 2014: 63) van determinar l'activitat pesquera a la zona del Tapajó (Amazònia brasilera) en el primer mil·lenni. Hi havia llacs connectats als rius que s'usaven per intensificar la pesca, i es construïen dics que permetien el control de la circulació de l'aigua i els peixos entre els llacs i els rius, amb uns canals estrets i plans que queda-

ven aïllats en l'època de decreixent —el període més sec, en què el nivell de les aigües és més baix. Aquesta mena de canals construïts es poden equiparar als que al Baix Marañón es coneixen pel nom de *sacaritas* i que faciliten la circulació dels pescadors per una gran xarxa de rius, rierols i llacs a l'època d'augment del nivell de les masses d'aigua, la creixent.

Una altra aportació en aquesta mateixa línia és la de C. K. Erickson (Erickson, 2000; Schaan, 2016), que identifica en una àrea de 500 quilòmetres quadrats a Baures (Amazònia boliviana) diverses construccions sobre superfície terrestre en forma de ziga-zaga com a parts d'una estructura hidràulica que permet que en l'època de decreixement de les aigües (pròpia de la planícia amazònica) els peixos que es queden atrapats en masses d'aigua estancades es puguin alliberar, pescar o fer circular. Les preses estaven connectades a estancs artificials on els peixos vivien en l'època de l'any en què les aigües estan en el seu nivell més baix. Aquestes estratègies implicaven tant la concentració i el control dels recursos, els peixos vius, de manera estable en el temps, com la possibilitat de pescar-los en gran quantitat per alimentar una nombrosa població o de reproduir-los i facilitar la migració i la dispersió dels ous. Aquesta pràctica d'aqüicultura es va dur a terme abans de l'arribada dels colonitzadors europeus. Tal com assenyala Erickson, aquestes construccions eren permanents, en contrast amb les contemporànies, que són efímeres i es refan anualment.

Les recerques en arqueologia amazònica comentades porten a pensar en unes societats heterogènies que feien una gestió activa del seu entorn i que, en conseqüència, no eren subjectes passius que vivien en un entorn d'abundància permanent —sense intervenció humana—, sinó que eren pescadors que modificaven el paisatge a conveniència per assegurar la suficiència de captures al llarg de l'any. Aquestes informacions, tot i que abracen un període precolonial —Erickson parla de 12.000 anys d'intervencions humanes— i un territori immens, contribueixen a posar en qüestió la mirada d'alguns agents colonials que criticaven la passivitat indígena i l'abundància de recursos naturals que tenien al seu abast, per justificar, en darrera instància, el poder colonial i el control territorial.

Cròniques colonials: jesuïtes i exploradors

Una altra etapa en què posem atenció és el període colonial, concretament el procés d'evangelització cristiana que van dur a terme els jesuïtes a la zona del Maynas al segle XVII (que comprèn el curs baix del riu Marañón) i que relaten en les seves cròniques.

Així descriu Cristóbal de Acuña (Figuerola *et alii*, 1986: 51-52) la pesca quotidiana a la zona del Baix Marañón: «Con todo, de lo que más se alimentan, y lo que como dicen les hace plato, es el inmenso pescado, que con increíble abundancia cada día cogen a manos llenas de este río». Uns anys després, Francisco de Figuerola, jesuïta que es va establir a la zona a la mateixa època, es referia als rius i llacs com als «rebostos opulents» dels indígenes i cita nombroses espècies que hi havia de manera copiosa, moltes de les quals avui ja no es troben amb tanta facilitat (Figuerola *et alii*, 1986: 246-266). Aquest cronista es queixava que no guardaven res per a l'endemà, excepte les tortugues, que les capturaven i criaven en corrals a prop de les cases. De fet, la majoria de les tortugues de la zona estan avui en perill d'extinció segons la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (IUCN, en les sigles en anglès) i la llista CITES², i altres espècies com els manatís (*Trichechus inunguis*), els paiches (*Arapaima gigas*) i els cocodrils estan sota control a tot el país (Martín, 2009).

D'aquesta descripció de la percepció de l'abundància de recursos al segle XVII passem a un altre document d'interès que recull les descripcions del naturalista francès Paul Marcoy, un explorador científic que viatjà pel Perú de mitjans del segle XIX i que posseïa una mirada etnogràfica que va saber captar i explicar les sofisticades sociotècniques pesqueres de la zona de l'Ucayali i el Marañón. Marcoy es va aturar a descriure una captura de manatís amb arpó³, la mateixa tècnica que havien observat Acuña i Figuerola i que usaven a San Jacinto almenys fins a mitjans del segle XX per capturar manatís i paiches. Doncs bé, dos segles després dels missioners

2 La Convenció sobre el Comerç Internacional d'Espècies Amenaçades de Fauna i Flora Silvestres (CITES) es va redactar per primer cop l'any 1973, i va entrar en vigor dos anys després. La llista CITES té el seu origen en una reunió de la IUCN celebrada l'any 1963. Actualment 180 països en formen part, entre ells el Perú. Pàgina web a internet: <www.cites.org>.

3 Instrument de pesca en forma de llança, proveït d'una o més pues dirigides enrere per tal d'evitar que la presa es desclavi un cop enfilada.

jesuïtes, Marcoy reflexiona sobre la talla reduïda dels manatís de la selva, cosa que atribueix a «la guerra de exterminio que el comercio, desde hace más o menos dos siglos, se libra contra esta desdichada especie» (Marcoy, 2001: 440). El viatger francès argumenta que el fet d'usar aquest mamífer com a font d'oli i d'aliment per a la exportació és la causa de la seva delicada situació. Afegeix també que al marge d'aquest mercat s'organitzava la caça intensa de l'espècie, i això el porta a augurar la seva desaparició, més d'un segle abans que gairebé hagi tingut lloc.

A Figueroa i a Acuña els crida l'atenció la quantitat i diversitat d'espècies de les planícies amazòniques. Concretament Figueroa es queixa de la falta d'implicació i de treball dels indígenes a l'hora d'emmagatzemar aliments. Es podria pensar que viure en un entorn copiós en recursos a l'abast no incita a conservar-los per a l'endemà; ara bé, fins a quin punt és aquesta la perspectiva d'anàlisi? Si és així, en quin punt l'escassetat és viscuda com un problema per part de la població local? Potser cal comprendre els usos i l'acaparament de recursos alimentaris des d'una perspectiva cultural i política.

Si bé Figueroa es queixa que els indígenes «ociosos» no procuren guardar aliments per a l'endemà, el jesuïta no deixa de ser un agent de l'església cristiana que entre els segles XVII i XIX participa de forma activa en l'explotació de la mà d'obra indígena per a l'extracció de recursos naturals de forma intensiva, pràctica que porta, en major o menor mesura —una dada desconeguda— a la disminució de determinades espècies com el manatí, tal com explica Marcoy. En darrera instància s'observa que tant l'escassetat com l'abundància estan culturalment i políticament construïdes en cada moment històric. Si bé la recerca antropològica actual ens permet apropar-nos a les formes de vida de les societats actuals, l'única descripció escrita de les formes de vida indígenes de l'etapa colonial ens arriba tergiversada per l'etnocèntrica i classista mirada de només una part dels seus agents. En canvi, no coneixem la perspectiva de les societats indígenes que ens podrien indicar els sentits i experiències sobre la cria de tortugues en corrals a les platges dels rius en època de decreixent.

Segle xx: pesca, canvis tecnològics i extractivisme de recursos

El volum de peixos, quelonis, rèptils i altres amfibis vius a la zona del Baix Maraón durant el segle xx —sobretot a finals— està més documentada, i això permet apropar-nos als relats i experiències d'abundància i escassetat de forma més detallada. Tot i això, els significats i atribucions d'aquestes nocions no es construeixen només d'acord amb la quantificació de recursos a l'abast.

Perquè, a què es referien quan parlaven d'abundància els jesuïtes al segle xviii? I quan en parlem als anys vuitanta i noranta del segle xx o al segle xxi? La complexitat de cada context ha de tenir en compte molts elements de naturalesa diferent. Podem parlar almenys de cinc qüestions relacionades amb l'escassetat pesquera al Baix Maraón des de mitjans del segle xx. Diversos autors afirmen que cal tenir en compte els canvis tecnològics, econòmics i polítics per comprendre l'escassetat de què es parla en l'actualitat (Chapman, 2008).

Primer de tot, situem les explotacions agropecuàries *fundières*⁴, en què els patrons enviaven els seus «treballadors» —majoritàriament mà d'obra indígena en condicions de treball esclavistes— a pescar grans quantitats de peix per vendre als mercats de Nauta o Iquitos. Pescaven de forma intensiva una o diverses espècies, per exemple el paiche⁵, cosa que podria haver afectat la població d'aquest animal en una zona que avui és la Reserva Nacional Pacaya Samiria. Aquest sistema de *fundos* va durar fins al anys setanta (Santos Granero i Barclay, 2002).

Segonament, l'Empresa Pública de Servicios Pesqueros (EPSEP) es va dedicar a pescar de forma intensiva el paiche i altres espècies entre els anys setanta i vuitanta en aquest mateix territori avui sotmès a protecció; de fet, les intervencions de les institucions estatals estaven enfocades a l'extractivisme⁶. En tercer lloc, la pesca comercial i/o industrial que ha fet

4 Sobre el sistema d'economia fundiària es pot consultar Santos Granero i Barclay, 2002.

5 Aquesta és l'espècie que pescaven a l'explotació agropecuària (*fundo*) Arica (Santos Granero i Barclay, 2002).

6 En l'informe d'inventari, avaluació i integració dels recursos naturals de la selva de l'ONERN (Oficina Nacional de Evaluación de Recursos Naturales) l'any 1976, en relació amb l'àrea d'Iquitos, Nauta, Requena i Colonia Angamos, s'adopta una perspectiva utilitarista d'aquests recursos. (ONERN, 1976).

ús de tècniques de captura⁷ perjudicials per a l'ecosistema aquàtic com la pesca d'arrossegament, l'extracció continuada a gran escala i de manera intensa al mateix lloc d'una o de poques espècies (Dammann, 2009; García *et alii*, 2009, 2012⁸; Chapman, 2008). El quart punt considera la demanda creixent de peix per part de les zones urbanes com Nauta, Iquitos, Yurimaguas, Requena i Lagunas. I en cinquè terme cal assenyalar l'augment de població des de la segona meitat del segle xx a tot el departament de Loreto, sobretot a les zones urbanes, que reben de forma constant població emigrada d'origen rural i, per tant, tenen una demanda de peix més gran.

A escala mundial, les tecnologies aplicades a la pesca estan directament vinculades a la sobreexplotació de la pesca des de mitjans de segle xx. Amb les tècniques existents fins llavors la sobrepesca era difícil. Tal com planteja J. Pascual en relació amb la pesca artesanal a les illes Canàries, «con nuevos medios, mercado más amplio, facilidades de transporte y conservación de producto, el riesgo de agotamiento es más presente» (Pascual, 1996: 151).

En altres paraules, s'observa que al llarg del segle passat hi hagué una voluntat d'aprofitament i extracció de recursos naturals per al mercat, que també s'entreveia tant en les cròniques colonials com en les descripcions dels viatgers i militars del segle xix (Figuerola *et alii*, 1986; Marcoy, 2001; Herndon i Gibbon, 1991). L'assumpte que resta pendent és conèixer

7 Cal dir que hi ha normatives pesqueres a l'àrea amazònica peruana (ordenaments pesquers), del 2001 i del 2009, que han forçat canvis en aquesta línia. Tal com apunten García *et alii* (2012: 51): «Actualmente la flota pesquera comercial sufrió una fuerte disminución en el número de sus embarcaciones, principalmente por la reducción del número de lagos de libre disponibilidad en los diferentes ríos de la amazonia. Debido a conflictos sociales iniciados en 1996 (García *et alii*, 2009) entre los pescadores comerciales de la flota y la población de las comunidades ribereñas, en torno al uso de los recursos pesqueros en un gran número de ambientes acuáticos, consideradas como las más importantes zonas de pesca. Pobladores de las diferentes comunidades ribereñas se han posesionado en lagos como Carocurahuyte, San Pablo Tipishca entre otros (García *et alii*, 2009) y son los que explotan directamente los recursos pesqueros que son vendidos a intermediarios que llegan a la misma comunidad y trasladan el pescado en cajones isotérmicos a la ciudad de Iquitos a través de las embarcaciones comerciales de carga y pasajeros». A això també hi han contribuït les prohibicions que va establir la primera ordenança pesquera amazònica l'any 2001 (Resolució ministerial núm. 219-2001-PE).

8 García *et alii* (2009) han documentat un significatiu descens en el desembarcament de peix per part de la flota pesquera comercial a la ciutat d'Iquitos entre els anys 1996 i 2006; tot i això, l'esforç de captura (CPUE, captura per unitat d'esforç) es mantenia.

les percepcions i experiències sobre abundància i escassetat dels indígenes de la zona en cada etapa històrica. En tot cas, caldria preguntar-se si existien aquests conceptes en les llengües indígenes i, si fos així, quins significats i usos socials tenien.

Durant la dècada de 1970 Anthony Stocks (1983: 263) va tenir en compte l'abundància i l'escassetat en la seva recerca sobre la pesca entre la població Kukamiria del riu Huallaga. El seu acurat mètode de recollida de dades sobre pesca al llarg d'un any li va permetre concloure que en aquells llacs en què hi havia més disponibilitat de peixos els veïns dedicaven menys temps a pescar. Això tenia lloc en les èpoques de l'any en què hi havia més abundància de peix i, per tant, bones pesques als llacs. Tot i que hi havia més disponibilitat de peix només dedicaven el temps mínim necessari a aconseguir la quantitat desitjada, bàsicament la que assegurés l'aliment de la seva família per a un parell de dies. El mateix antropòleg (Stocks, 1983: 264), influenciat per les teories materialistes i de l'ecologia cultural, va observar que hi havia poc interès entre els indígenes en el mitjà i llarg termini. Buscant la racionalitat en els actes dels Kukamiria, no fou capaç de comprendre els significats culturals sobre l'acumulació, el treball i el temps, si bé a través de les seves dades identifiquem una cultura pesquera caracteritzada pels seus propis ritmes, mobilitats, rituals i normes en relació amb el món aquàtic.

La creació d'una àrea natural protegida: mobilitat i pesca restringides

De la pesca lliure a l'àrea protegida

El control dels accessos als llacs i rius de la Reserva Nacional Pacaya Samiria a partir de 1972⁹ va alterar els hàbits de mobilitat aquàtica i de pesca de la població del Baix Marañón que quedava fora de les fronteres de l'àrea protegida. Amb la creació de la reserva la pesca deixava de ser lliure. I és amb l'expressió *pesca lliure* que els pescadors de San Jacinto es refereixen a l'etapa anterior. *Pesca lliure* significa llibertat de moviments, accés i

⁹ Un control administratiu amb poques repercussions durant els primers anys atesa la facilitat d'entrada a la reserva evitant els punts de vigilància i control.

usos dels rius i llacs en una amplitud de territori, sense més limitacions que les regulacions comunals i ontològiques¹⁰ (Campanera, 2016, 2017), les habilitats pesqueres i les tècniques i instruments de pesca emprats, és a dir, una cultura aquàtica i pesquera en si mateixa. A més, el propòsit final no perseguia tant l'obtenció de beneficis econòmics com la provisió d'aliments, i en darrera instància expressava una forma de vida.

Nosotros, antes de que estuviera la Reserva [RNPS] nos íbamos a pescar con mi esposo. Nos íbamos a pescar a la laguna Tangarana, que le llaman. Nos íbamos, surcábamos en canoa, anzueleábamos con el palito, la barandilla y la sogá¹¹, así anzueleábamos. «Tengo hambre —le decía a mi esposo—, vamos anzueleando, solo para comer». Y me llevaba de aquí la fariña de yuca, el arroz, el azúcar, el plátano, la yuca, todo. Yo le decía: «Ya tengo hambre». «Ya —me decía él—, vamos a anzuelear, para coger un acarahuazú (*Astronotus ocellatus*), vamos a agarrar un bonito acarahuazú». Y nos íbamos. «Por ahí vamos a encender el fuego», me decía. Y nos hacíamos el fuego y yo hacía un caldo de pescado (chilcano). Ahí agarrábamos un saco de peces y volvíamos con nuestra canoa y nuestro pescado. Había todo tipo de pescado y en cantidad. Ahora ya no dan pase [passi d'entrada a la RNPS] como antes (Ana María Huallunga, 2011¹²).

El Sebastián, que l'any 2011 tenia seixanta-cinc anys, recorda aquells moments que, de jove, sortia a pescar amb un parell de veïns o parents. Entraven als llacs de l'actual RNPS o bé solcaven el Marañón cap a la zona del riu Tigre. Pescaven força bagres i caçaven animals de bosc com la huangana (*Tayassu pecari*) o el sajino (*Tayassu tajacu*) relativament a prop de les zones habitades. Sembla exagerar quan explica que podria arribar a pescar entre dos-cents i tres-cents quilos de peix en una jornada. Sobretot si s'escolten aquestes experiències d'abundància l'any 2011, quan en un dia de pesca al llac Jacinto avui es poden capturar només uns vint

10 En relació amb les restriccions ontològiques es mostren dos exemples: Stocks (1996) destaca que els Kukamiria del Huallaga s'abstenien de pescar als llacs que s'estaven assecant (morint) perquè eren llocs on es trobaven les ànimes dels xamans morts. Durant el treball de camp, l'autora va recollir experiències de no accés als llacs que es consideraven braus perquè la seva mare era una boa brava, agressiva.

11 Aquesta tècnica de pesca que descriu l'Ana María es coneix pel nom de *volantín*. Es lliga l'ham a un fil de pesca o corda i a un tros de plom i a un pal. (Rivas, 2004: 101).

12 Cita de referència: P43: 38 // Id:20.2011.

quilos per cap. Tot i que el seu relat pot estar condicionat per la hipèrbole i l'enyorança, la dada té una base empírica, tal com ha recollit un dels pocs estudis de desembarcament de pesca als ports de la zona¹³ (Tello, 1995). El veí septuagenari és conscient dels punts d'inflexió: «Esto ha cambiado por lo menos el... casi del 75 al 80, y del 2000 sobre todo ya, que ha bajado la cantidad de peces, porque yo pienso que de ese año ha comenzado a bajar la cantidad que se pescaba como antes. Antes se pescaba cantidad, pero ahora ya, ¡poquito! Pero ahí vamos, poquito para comer»¹⁴. El Sebastián deia que abans de la creació de la RNPS es podia pescar a tot arreu, que l'accés als llacs no estava prohibit: «No estaba prohibido, pescabas donde se iba el pescado, nadie le decía nada a nadie, ¡Agarrabas hasta para negocio! Ahora solo para que coman [la familia]. Ya se está perdiendo, se está acabando [el peix]»¹⁵. És així com, des de la perspectiva dels pescadors de la comunitat, la pesca lliure estava associada a la llibertat de moviments en una gran extensió de territori aquàtic i a l'abundància de peix. Alhora, la pesca lliure també ens mostra una cultura aquàtica i pesquera amb un gran coneixement del socioecosistema i de l'etologia animal (migracions, comportaments, alimentació, hàbitat, etc.). De fet, el saber pesquer implica una amplitud d'elements socials, culturals, ontològics, reflexius i corporals.

¿Con qué anzueleaban? ¿Qué le ponían al anzuelo?

Octavio: A veces se le ponía, para agarrar zungaritos, un trocito de pescado. Después para agarrar un bagre se le ponía los frutos de la mullaca

13 Així ho expressa el mateix S. Tello, biòleg: «La pesca de subsistencia, que es realizada por las poblaciones asentadas en las riberas de los ríos como segunda actividad económica de importancia. Utilizan canoas, cuyas dimensiones varían de 3 a 11 metros de longitud, con un promedio de 4 m, y de 0,3 a 1,2 metros de ancho, con un promedio de 0,7 m. La capacidad media de carga es de 200 kg. y tienen un radio de acción bastante restringido debido a que utilizan como medio de propulsión el remo. El arte de pesca utilizado con mayor frecuencia por esta pesquería es la agallera de 3» de tamaño [...]; seguida de tarrafa o atarraya, ocupando la flecha el tercer lugar de importancia. El 3% de los entrevistados (n=335) afirmaron pescar paiche con arpón. Esto es comprensible debido a que cerca del 65% declararon realizar sus actividades dentro de la RNPS, lugar en donde este importante recurso se encuentra ampliamente distribuido. El pescador de subsistencia pesca para suplir sus necesidades alimenticias básicas. El excedente es salado, secado y vendido mayormente al regatón o comerciante intermediario que acopia pescado para abastecer a los mercados de Iquitos, Pucallpa y Yurimaguas, principalmente.» (Tello, 1995: 8).

14 Referència de la cita: P42:13+15 / Id:19.2011.

15 Referència de la cita: P42:10 +11 / Id:19.2011.

(*Physalis angulata* L.). De lombriz para agarrar palometa (*Mylossoma duriventris*). Con unos grillitos se agarraban unas buenas palometas, eso se anzueleaba en el riachuelo. Cada pescado tenía su cebo. No valía cualquiera. Por ejemplo, los zungaritos se agarran con puro pescado, los bagres agarras con frutos y lombriz. Después hay otro frutito que antes le decían palometa micuna¹⁶, es un frutito así, parece sangrecita, con eso le agarraban. Esos eran sus cebos. Para agarrar sardina, tenía que hacer una masa como pan de yuca asada. En aquel tiempo, cuando el río estaba crecido, en las tahuampas¹⁷, así por las partes bajas caen unos frutos llamados timareo, anda ve ahí la sardina. (Octavio Ahuanari, 2011).

Aquesta cultura està caracteritzada també per una cosmologia animista que condiona les relacions socials amb els éssers no humans (Campanera, 2016) i, sobretot, els significats d'abundància i d'escassetat. Per exemple, tenim el cas del Rosalío, un veí d'uns quaranta anys d'edat, nascut a San Jacinto, a qui anomenen Lobo en referència al *lobo de río* (llúdrida, *Pteronura brasiliensis*) perquè el van curar d'infant, és a dir, iniciar xamànicament en aquest animal per tal que fos un bon pescador —com la llúdrida— i allà on anés sempre trobés gran quantitat de peix i estigués protegit de tots els perills. «Uno tiene que ser, se puede decir, curado, para conseguir los peces más que las otras personas», deia el seu pare. Al Rosalío hi acudeixen els seus veïns quan han de preparar un àpat per a molta gent i necessiten proveir-se de molt peix en poc temps.

L'altre exemple fa menció a la boa en tant que mare proveïdora de peixos als llacs i, per tant, és un indicador d'abundància. Si tenim en compte que un dels éssers no humans més poderosos per a la societat Kuka-ma-Kukamiria és la boa, la serp la mare dels llacs i dels peixos, un ésser amb voluntat pròpia que regula que un llac creixi o s'assequi, mantingui o perdi els peixos, llavors comprendrem que la noció d'abundància o escassetat no situa en el centre de la seva agència els humans. Sebastián, com altres veïns, sap que els llacs hi són per la voluntat de la boa i que l'abundància de peixos requereix la seva cura; ara bé, també és conscient que la

¹⁶ *Micuna* o *mikhuna*, en quátxua significa 'aliment', 'menjar'.

¹⁷ *Tahuampa* és la zona del bosc que queda inundada en la època de creixent dels rius i llacs.

intensitat de la pesca de les grans embarcacions que van actuar a la zona durant anys va intervenir de forma directa en la disminució d'espècies.

En el terreny de la cosmologia aquàtica Kukama-Kukamiria, Roxani Rivas va recollir nombrosos testimonis que relaten com durant l'època de decreixent de les aigües (de maig a octubre) la boa s'amaga al fons del llac que cuida, des d'on vomita el que guardava a l'estómac en l'època de creixent (de novembre a abril): les terres (fang, argila, sorra), els peixos i les aus. És a dir, que l'abundància de pesca al principi de l'època de decreixent de les aigües està directament provocada per la boa, la mare del llac (Rivas, 2011: 50-51).

És en aquest sentit que hem d'entendre també les nocions d'abundància i escassetat, en tant que conceptes lligats a una cosmologia animista, a l'estacionalitat del nivell de les aigües (que altera tot el socioecosistema terrestre i aquàtic), i també als processos històrics. De fet, abundància i escassetat són interdependents, ja que, a la plana amazònica, en condicions ordinàries l'escassetat de l'època de creixement de les aigües és un preludi de l'abundància que arribarà amb el decreixement. Aquest és el relat predominant en els discursos dels pobladors locals. Cada any hi ha un temps per a l'escassetat i un temps per a l'abundància. Si bé les aigües crescudes permeten circular per una extensió més àmplia de rius i llacs, els peixos es dispersen, migren i són més difícils de capturar. La societat Kukama-Kukamiria ha desenvolupat estratègies pròpies per viure sense carència d'aliments tot l'any. No són espectadors de rius i llacs i saben aprofitar les oportunitats i respondre a les dificultats, i cada família s'organitza amb més o menys èxit.

Ara bé, l'aparença de temps idíl·lic de la pesca lliure que suggeria el Sebastián està lligada a l'abundància d'animals, i això podria portar a vincular el final de la pesca lliure amb el final de l'abundància. Seria una simplificació afirmar-ho, principalment quan l'escassetat d'animals i de recursos naturals en general ha estat una queixa constant en els darrers quatre segles¹⁸, com aquí s'ha vist.

¹⁸ Figueroa *et alii* (1986), Marcoy (2001), Herndon i Gibbon (1991).

És un fet que les grans platges on els Kukama-Kukamiria criaven les tortugues al segle XVII¹⁹ ja són història, però no podem afirmar si l'escassetat de tortugues —per posar un exemple— s'ha donat només a finals del segle XX. No podem lligar l'abundància a la pesca lliure, de la mateixa manera que no hi ha un vincle directe entre l'escassetat i la pesca intervinguda (o pesca institucionalment gestionada). Ara bé, les característiques de la pesca lliure (embarcacions sense motor, tècniques de pesca poc agressives, captura de poques quantitats i en una àrea molt extensa), facilitaven —indirectament— la conservació de la biodiversitat aquàtica.

Amb la instauració de la Reserva Nacional Pacaya Samiria es van limitar els accessos, i, en conseqüència, els llocs de pesca per a les comunitats de la zona d'amortiment de l'àrea van disminuir. Això va alterar els llocs i les rutes de pesca. Però l'escassetat d'animals que coincideixen a apreciar els veïns amb qui s'ha parlat de pesca va començar molt abans de la creació de la zona protegida. La intervenció humana ha estat permanent des de fa mil·lennis i ha alterat en més o menys mesura la biodiversitat i els ecosistemes, per bé que des del segle passat els efectes de l'afany predador humà han estat l'extinció d'espècies i la modificació dels socioecosistemes de forma vertiginosa (Pimm *et al.*, 2014).

A mode de conclusió: l'abundància, l'escassetat i les formes de vida

Tornem a les cròniques del jesuïta Figueroa, que en el seu informe de mitjans del segle XVII (1986: 191) fa èmfasi en la gran habilitat pesquera dels indígenes de la província de Maynas. Figueroa descriu amb tota mena de detalls la pesca de paiches i la cura dels ous de tortuga a les platges dels grans rius, però critica que els indígenes visquin en l'escassetat perquè no «guardaven per a l'endemà». «He dicho que [animales] destes géneros tienen en abundancia. Pero como depende el tenerla de diligencia en buscarla y de suerte y ventura en hallarla, y ésta suele faltar y mancar,

19 «Cogen estas tortugas en tanta abundancia, que no hay corral de estos que no tenga de cien tortugas para arriba, con que jamás saben estos bárbaros qué cosa sean hambres, pues una sola basta para satisfacer una familia por mucha gente que tenga». Cristóbal de Acuña, a Figueroa *et alii*, 1986: 52-53. Acuña descriu com caçaven les tortugues i les posaven en corral a l'època de fresar, activitat que els assegurava l'aliment durant els mesos d'hivern (de pluges i creixement de les aigües).

no siempre abundan en sustento, antes tienen muchas veces carestía de todo, en especial los araganes que no ponen diligencia en buscarla por los ríos y montes donde se halla, y mucho más algunas naciones, de quienes dicen que ni aun para sembrar las raíces de yucas y semillas, que otras las ponen, contentándose para vivir con solas las frutas y cocos de los árboles y palmas; á esta desdicha les trae su flojera y ociosidad. Por salsa usan de agi, y en lugar de la sal usan de la ceniza de las pepitas de cierta especie de palmas». (Figuroa *et alii*, 1986: 266). Abundància de recursos i escassetat d'aliments eren dos conceptes habituals de Figuroa. De fet, abundància de recursos naturals no és sinònim d'abundància de menjar, tot i que hi ha una relació òbvia. El que s'intenta expressar és que més enllà de l'estat dels recursos i les habilitats humanes per transformar-los en aliments hi ha una altra qüestió cultural, la forma d'apropiació dels recursos. O, més ben dit, la forma de vida. Ens referim al ritme quotidià de l'activitat pesquera que es combina amb l'horticultura (o la recollecció), la falta d'interès en l'acaparament individual de béns de forma copiosa i sostinguda en el temps. En altres paraules i amb un exemple concret, la pràctica de sortir a pescar quan s'acaba²⁰ el peix a la llar és una escassetat diguem-ne no deficient o negativa, sinó rítmica, perquè marca el compàs de l'activitat pesquera, recollectora o caçadora sota uns altres paràmetres que els comercials o de mercat. Pescar per fam, per plaer i/o per aprofitar l'oportunitat d'una bona pesca perquè has sentit que el veí ha localitzat un banc de peixos a prop. Aquesta perspectiva sobre l'escassetat contrasta amb la imatge d'una falta generalitzada de recursos o de la possibilitat d'obtenir-los i, per tant, de pobresa material. L'escassetat pot ser una deficiència que afecta el benestar humà o bé pot ser un punt d'inflexió del dia a dia que marca el ritme de la vida. Així doncs, és Figuroa qui veu escassetat en la pràctica de la falta d'afany acumulatiu dels indígenes.

Un altra qüestió són les temporalitats, els *tempos* que organitzen el cicles vitals. El cicle hidrològic del creixement i el decreixement de les aigües es pot vincular als cicles —curts, mitjans o llargs— d'abundància i escassetat. La forma de vida Kukama-Kukamiria ens mostra una tempo-

²⁰ Les tècniques culinàries de conservació del peix salat o fumat permeten allargar-lo més enllà de set dies.

ralitat cíclica, en què l'abundància i l'escassetat formen part de l'experiència vital, són interdependents i formen part d'un mateix procés anual²¹. En el fons, el que emana de les experiències de pesca aquí recollides és la concepció indígena Kukama-Kukamiria del treball i la necessitat, del temps i, en definitiva, de la vida. Veiem que es regeix per una lògica segons la qual sortir a pescar té una dimensió de necessitat, de plaer i de sociabilitat. «Antes era bonito, los peces, daban ganas de pescar, porque traías [en quantitat]», deia el Sebastián. Un altre veí, de més de cinquanta anys, es queixava de la falta de peixos als llacs: «Por ahí entraba cuando era jovencillo y picaba buenos peces: fasaco, tucunaré, acarahuazú, zungaro²². Ahora no lo ves así, ahora los lagos están tristes²³». És així com la pesca proporciona aliment, crea i reforça els lligams —es pesca amb parents, amics o veïns— i construeix territori, és una activitat social estructural que organitza la societat.

Les experiències i percepcions de la societat Kukama-Kukamiria sobre abundància i escassetat ens empenyen a trencar la dicotomia que les separa i a estudiar-les antropològicament atenent als usos actuals. Les etnografies dutes a terme al llarg de la història de la disciplina poden contribuir a enriquir el debat sobre l'actual crisi socioecològica, i a mostrar-nos la diversitat de formes d'organització de les relacions natura/societat, els seus valors, ontologies, normes, pressions, resistències i processos de canvi com un ventall d'aprenentatges.

21 També cal assenyalar que els anys en què el creixent o el decreixent han estat excepcionals han afectat l'abastiment d'aliments i, per tant, les famílies han hagut d'organitzar-se d'una altra manera per fer-hi front, ja sigui migrant a la ciutat, a casa de familiars, o bé anant a treballar a altres poblacions o demanant ajuda als familiars migrats. Això succeí els anys 2009, 2012 i 2015 amb dos grans creixents. L'últim va inundar un bon nombre de cases de la comunitat de San Jacinto i va forçar el realotjament de les famílies de la part baixa de la comunitat. Un estudi de la NASA vincula aquests fenòmens extraordinaris al canvi climàtic (Xu *et alii*, 2011).

22 Fasaco (*Hoplias malabaricus*), tucunaré (*Cichla monoculus*), acarahuazú (*Astronotus ocellatus*), zungaro, famílies de peixos sense escates.

23 Cita de referència: P50:4 / 29.2011.

Bibliografia

- CAMPANERA REIG, M. (2016). *¿Para quién se conserva la laguna Jacinto? Conflictividad socioambiental en el Bajo Marañón, Amazonía peruana*. Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història (tesi doctoral).
- CAMPANERA REIG, M. (2017) «De lagos propios a Patrimonio de la Nación. Disputas por el espacio acuático en la Reserva Nacional Pacaya Samiria». A *Revista de Antropología Social*, 26 (2), p. 281-306.
- CHAPMAN, M. D. (2008) «La ecología política del agotamiento de recursos pesqueros en la Amazonía». A PINEDO, D.; SORIA, C. (ed.) (2008) *El manejo de las pesquerías en ríos tropicales de Sudamérica*. Bogotá; Mayol, IBC, IDRC.
- DAMMANN, N. M. (2009) *Living in the edge: community based governance in the aquatic-terrestrial zone*. Columbia University. Doctorat de Filosofia (tesi doctoral).
- ERICKSON, C. K. (2000) «An artificial landscape-scale fishery in the Bolivian Amazon». A *Nature*, vol. 408, núm. 9.
- FIGUEROA, F. et alii (1986) *Informes de jesuitas en el Amazonas, 1600-1684*. Iquitos: Monumenta Amazónica. CETA - IIAP.
- GARCÍA, A.; TELLO, S.; VARGAS, G., DUPONCHELLE, F. (2012) «Desembarque de pescado fresco en la ciudad de Iquitos, Región Loreto - Amazonía peruana». A *Folia Amazónica*, vol. 21, núm. 1-2, p. 45-52.
- GARCÍA, A.; TELLO, S.; VARGAS, G., DUPONCHELLE, F. (2009) «Patterns of commercial fish landings in the Loreto region (peruvian amazon) between 1984-2006». A *Fish, Physiology and Biochemistry*, núm. 35, p. 53-67.
- HERNDON, W. M. L.; GIBBON, L. (1991 [1853]) *Exploración del valle del Amazonas, tomo I*. Iquitos: Monumenta Amazónica, CETA - IIAP, Abya-Yala.
- MARCOY, P. (2001 [1869]) *Viaje a través de América del Sur: del Océano Pacífico al Océano Atlántico. Tomo segundo: Chulituqui - Tunkini - Sarayacu - Tierra Blanca - Nauta - Tabatinga*. Col. 133. Lima: Instituto Francés de Estudios Andinos, Banco Central de Reserva del Perú, Pontificia Universidad Católica del Perú, Centro Amazónico de Antropología y Aplicación Práctica.

- MARTÍN, M. (ed.) (2009) *Amazonía. Guía ilustrada de flora y fauna*. Iquitos, PCHP- Araucaria XXI. Nauta: Aecid, Ministerio del Ambiente.
- ONERN (1976) *Inventario, evaluación e integración de los recursos naturales de la selva: zona Iquitos, Nauta, Requena y Colonia Angamos*. Lima: ONERN (Oficina Nacional de Evaluación de Recursos Naturales).
- PASCUAL FERNÁNDEZ, J. (1996) «El paradigma de la tragedia de los comunes y el caso de los pescadores». A CHAMOUX, M. N.; CONTRERAS, J. (ed.) *La gestión comunal de los recursos. Economía y poder en las sociedades locales de España y América Latina*. Barcelona: Icaria. p. 143-168.
- PIMM, S. L. et alii (2014) «The biodiversity of species and their rates of extinction, distribution, and protection». A *Science*, vol. 344, núm. 6187.
- RIVAS RUIZ, R. (2004) *El gran pescador. Técnicas de pesca entre los cocama-cocamillas de la Amazonía peruana*. Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú.
- RIVAS RUIZ, R. (2011) *Le serpent, mère de l'eau. Chamanisme aquatique chez les Cocama-Cocamilla d'Amazonie péruvienne*. École des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Disciplina: Antropologia social (tesi doctoral).
- ROSTAIN, S. (ed.) (2014) *Amazonía. Memorias de las Conferencias Magistrales del 3er Encuentro Internacional de Arqueología Amazónica*. Quito: Ministerio Coordinador de Conocimiento y Talento Humano, IKIAM, SNESCTI, EIAA.
- SAHLINS, M. (1983[1974]) *Economía de la Edad de Piedra*. Madrid: Akal.
- SANTOS GRANERO, F.; BARCLAY, F. (2002) *La frontera domesticada*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Instituto Francés de Estudios Andinos.
- SCHAAN, D. P. (2016) *Sacred Geographies of Ancient Amazonia: Historical Ecology of Social Complexity*. Londres: Routledge.
- SCHAAN, D. P. (2014) «Chronology of landscape transformation in Amazonia». A Rostain, S. (2014) *Antes de Orellana. Actas del 3er Encuentro Internacional de Arqueología Amazónica*. Quito: IFEA, FLACSO, Embajada EEUU.
- STOCKS, A. (1983) «Cocamilla fishing: Patch modification and environmental buffering in the Amazon várzea». A HAMES, R. B.; VICKERS, W. T. (ed.) *Adaptative reponses of native amazonians*. Berkeley: Academic Press.

- STOCKS, A. (1996 [1987]) «Resource Management in an Amazon Varzea Lake Ecosystem: The Cocamilla Case». A McCAY, B. J.; ACHESON, J. M. *Question of the Commons: the Culture and Ecology of Communal Resources*. Tucson: The University of Arizona Press, p. 108-120.
- TELLO, S. (1995) *Relevamiento de información sobre captura y esfuerzo pesquero con destino a ciudades*. Iquitos: IIAP.
- XU, L. *et alii* (2011) «Widespread decline in greenness of Amazonian vegetation due to the 2010 drought». A *Geophysical Research Letters*, vol. 38, núm. 7.